

Papp Levente

Az észlelés tartalma

Tanulmányomban az észlelés intencionalitásával foglalkozom, főként az észlelés tartalmának mibenlétére összpontosítva. Kérdésem arra irányul, hogy amennyiben az intencionalitás általános elméleti megragadása során alapvetően a *szubjektum-pszichológiai mód-tartalom-tárgy* képletében gondolkodunk, vajon ezen struktúra miként érvényesül, és egyáltalán érvényesíthető-e az észlelés modalitására alkalmazva. Először is pontosítom az észlelés azon fogalmát, amellyel dolgozom, majd röviden bemutatom az említett intencionális struktúra értelmét. Ezek után megpróbálok bizonyos alapvető distinkciókat tenni az érzékelés és észlelés között azon tézist támogatva, miszerint a fogalmi tartalmak nem esszenciálisak az észlelés alapvető értelmében. Ezt követően rákérdezek arra, hogy mit érthetünk az észlelés tartalma alatt, ha ragaszkodunk a tartalom-tárgy különbségéhez, és ha kivonjuk a diskurzusból a fogalmi tartalmakat. Végül pedig egypár lehetséges gondolat mentén illusztrálom az észlelés nem fogalmi tartalmának lehetséges értelmét.

Az észlelés fogalmának pontosítása

Ahogy a terminológiát használom, minden észlelési aktus magába foglal valamilyen érzéki tapasztalatot, miközben értelme túlmutat a pusztá érzékiség szintjén. (A különbséget természetesen értelmezni fogom.) Az érzéki képességek fogalma alatt nemcsak a hagyományos modalitásokra gondolok (látás, hallás, tapintás, szaglás, ízlelés), hanem mindenféle lehetséges érzéki képességre, pl. kinesztéziára, propioceptivitásra, interoceptióra (a saját test belső érzékelésére) stb.

Továbbá az *észlelés* és az *észlelés tapasztalatának* szűkebb fogalmára összpontosítok, amelyet a következő feltételek érvényesülésével szeretnék pontosítani. Ahogy a fogalmat használom, x észlelése automatikusan együtt jár azzal, hogy x létezik, és megfelelő módon okozza a rá irányuló észlelés tapasztalatát.

Továbbá, ha x -et úgy észlelem (ha x úgy tűnik nekem), mint amely z tulajdonsággal rendelkezik, akkor x valóban rendelkezik z tulajdonsággal. Másképp kifejezve, témám központjában a veridikus, tudatos percepció áll, és nem az észlelés tapasztalatának tágasabb fogalma, amely egyaránt magába foglal mindenféle illuzórikus és hallucinatív élményt.

Végül pedig az így körvonalazott észlelést eleve a közvetlen realizmus fényében értelmezem. Az utóbbi nézet alapján az észlelésben maga a külvilág dolgai, eseményei, tulajdonságai mutatkoznak meg, és nem a külvilágról konstruált belső, mentális képek, benyomások, érzetadatok, amelyek úgymond fátyolként beékelődnek az észleleti aktusok és a dolgok közé, ellehetetlenítve a külvilághoz kapcsolódó közvetlen viszonyunkat.

Mivel az észlelés egy mentális folyamat, magán hordozza az elme lényegi jegyeit. Véleményem szerint valami csak akkor számíthat mentálisnak vagy pszichológainak, ha valamilyen lényegi módon kapcsolódik a tudatosság és intencionalitás jegyeihez (egyik, másik vagy mindkét tulajdonsághoz). Egy mentális állapot akkor tudatos, ha azt valamilyen módon átéljük, ha annak tanúi vagyunk az egyes szám első személyes perspektívából. Egy mentális állapot pedig akkor intencionális, ha saját magán túlmutatva valamire irányul, valamit megcéloz, valamit prezentál vagy reprezentál. Az észlelés lényege szerint intencionális, hiszen ha észlelünk, szükségszerűen észlelnünk kell valamit. Másodszor, mivel felmerül a nem tudatos észlelés lehetősége (pl. viszonylag egyszerűbb organizmusok kapcsán, vagy vaklátás esetében), jeleznem kell, hogy tanulmányomban kizárólag az észlelés átél, szubjektív tapasztalatával foglalkozom.

Az intencionalitás szerkezete:

a „szubjektum-aktus-tartalom-tárgy” struktúra rövid értelmezése

Hogyan körvonalazható a tudatos észlelés tapasztalatának alapvető intencionális strukturája? E kérdés tisztázásához először a tudatos mentális folyamatok intencionalitásának azt az általánosabb elméleti keretét vázolom fel, amely véleményem szerint a legígéretesebb opciónak számít. Leírásomból kiderül, hogy habár a husserli fenomenológiai hagyomány inspirált, szándékomban nem áll annak minden részletében való követése.

A kezdetben kétféle probléma is óvatosságra int. Először is nem egyértelmű, hogy minden tudatos mentális folyamat intencionális lenne. Miközben világos, hogy ha gondolkodom, szükségszerűen gondolkodnom kell valamiről, nem világos, hogy bizonyos hangulatok vagy testi érzetek bármire is vonatkoznának a szó megfelelő értelmében. Jelenleg nem szeretnék állást foglalni abban a kérdésben, hogy minden tudatos mentális állapot intencionálisnak tekinthető-e vagy sem. Elégséges, ha pusztán azt az óvatosabb tézist fogadom el, miszerint a tapasztalati modalitások nagy része intencionális. Nem tudok vélekedni, hinni, vágyakozni, akarni, remélni, félni stb, ha nincs válasz arra a kérdésre, hogy miben hiszek, mire vágyom, mit akarok, stb. Másodszor, mégha e pontosításból kifolyólag diskurzusunkat le is szűkítjük azokra a mentális folyamatokra, amelyek minden bizonnyal intencionálisak (hiszen e katarterük nélkül értelmüket vesztenék, és ellehetetlenednének), nem biztos, hogy az intencionalitás a pusztán valamire való vonatkozáson túl minden konkrét mentális módozat – pl. gondolat, érzelem, észlelet stb. – esetében is ugyanolyan struktúrával rendelkezik, és ugyanazon képlet alapján írható le. Mindjárt kiderül, hogy mire is célzok.

Az intencionalitás azon megközelítése, amely azt alapvetően egy *szubjektum-aktus-tartalom-tárgy* struktúrában értelmezi, ígéretesnek tűnik. A következőkben először kifejtem, hogy mit is értek e struktúra alatt, majd rákérdezek arra, hogy kiterjeszhető-e az észlelésre nézve, és ha igen, hogyan.

Először is jelen tanulmányomban a problematizálás hangsúlya nem az említett struktúra első elemére, a szubjektum mibenlétére esik. Csak rögzíteni szeretném, hogy szubjektum alatt azt a létezőt értem, amelyhez a mentális állapotok tartoznak, amely saját mentális életének tanúja.

A képlet második elemét az aktus fogalma képezi. A szó félrevezető lehet, amennyiben aktivitásra, ágenciára is utalhat. Jelenleg azonban pusztán modalitást, attitűdöt értek alatta,

nevezhetjük azonban pszichológiai módozatnak is. A mentális állapotok lényegi eleméről beszélünk, vagyis arról, hogy egy meghatározott tapasztalat milyen formát ölt. Látni, hallani, ítélni, emlékezni, képzelni, félni, szeretni stb. a mentális aktusok konkrét példáit képezik. Az intencionalitás képletében ezek az aktusok azok az elemek, amelyek az intencionalitás jegyével rendelkeznek, és amelyek tárgyakra irányulnak.

Mielőtt az intencionális tartalom kérdésére térnék, először a tárgy problémájával kezdeném. A kifejezést a lehető legtágasabb értelmében használom, amely egyaránt magába foglal dolgokat, eseményeket, tulajdonságokat, viszonyokat, tényállásokat stb. A tárgy mindig arra a kérdésre adott válaszban adódik, hogy mi az, amire egy szóban forgó mentális aktus irányul. Ilyen vonatkozásban a tárgyak természete sokszínű lehet, hiszen az elme megcélozhat hétköznapi tárgyakat, tudományos objektumokat, kulturális jelenségeket, művészeti alkotásokat, absztrakt entitásokat, múltbeli eseményeket stb. A tárgy meghatározásában (ahogyan a fogalmat jelenleg használom) nem az elmétől való függőség vagy függetlenség a mérvadó, hanem csakis az, hogy egy mentális aktus mire irányul. Bizonyos tárgyak ugyanis elmfüggetlenek, mások viszont nem. Egyrészt saját tapasztalataimat is eltárgyasíthatom, (pl. a metakognícióban, reflexióban), másrészt számos tárgy nem függetleníthető pl. az interszubjektivitás vagy társadalmi konvenciók lététől (a pénz nem lehet úgyanúgy elmfüggetlen, mint pl. a molekulák). A helyzetet bonyolítja, hogy gondolkodhatunk fiktív, lehetetlen vagy nem létező entitásokról is, amelyek az intencionalitás leírásában egy sorozat nehézséget szülnek. Ezekkel a problémákkal azonban e tanulmány kereteiben nem szükséges foglalkoznom.

Nyilvánvaló, hogy az intencionalitás leírásában nemcsak arról beszélhetünk, hogy miben rejlenek az intencionált tárgyak, hiszen arra is rákérdezhetünk, hogy a különböző tárgyak *hogyan adódnak*. A tudat számára minden tárgy szükségszerűen *valahogyan* kell adódjon. A tárgyak adódásmódjának egyik alapvető formája és értelme azonban pontosan arra vonatkozik, hogy a tárgyakat milyen módon, vagyis milyen mentális modalitás révén célzom meg. Ugyanazt a tárgyat megtapasztalhatom észlelve, irányulhatok rá az emlékezetben, avagy ítéletet formálhatok róla, stb. A tárgy *adódásmódja* azonban nem merül ki ebben az elsődleges értelemben. A mentális modalitások ugyanis, legalábbis bizonyos esetekben, magukba foglalnak, magukkal hordoznak valamilyen reprezentációs egységeket, képzeteket, ideákat, fogalmakat vagy összetettebb fogalmi strukturákat (gondolattartalmakat) stb., amelyek nem lehetnek azonosak sem az aktusok értelmével (hiszen ugyanaz az aktus különböző tartalmakkal operálhat), sem azokkal a tárgyakkal, amelyeket a mentális modalitások megragadnak (mivel különböző tartalmak egyaránt irányulhatnak ugyanarra a tárgyra). A tárgyak adódásmódja tehát nemcsak az eltérő aktusokban ragadható meg, hanem a sokszínű tartalmakban is.

A tartalom egyik típusa a fogalmi, avagy összetett formájában gondolati tartalom, amelyet egypár példával szeretnék szemléltetni. A barátomra gondolhatok úgy, mint az osztály éltanulójára, az idei matekverseny nyertesére vagy a tanárok kedvencére stb. Ugyanazt a képzeleti tárgyat megragadhatom ugyanazzal a képzeleti modalitással egymást követő alkalmak során, miközben különböző értelmi tartalmakat mozgósítok. Zeuszt elképzelhetem úgy, mint a görögök főistenét, mint a mindenség atyját, mint Herkules apját, mint Kronosz fiát stb. Ugyanarra a tárgyra, pl. a kerékpáromra, emlékezhetek úgy, mint az egyik legkedvesebb ajándékra, amelyet szüleimtől kaptam, mint arra a tárgyra, amelyre a legtöbb barátom irigy volt, mint arra a dologra, amely a legjobb túrámra tette lehetővé, stb. Ha egy kávéra vágyom, akkor a kávé elgondolhatom úgy, mint amely az egyik kedvenc italom, mint amely a világban az egyik legnépszerűbb élvezeti cikk, mint amely a kávémagvakból előállított ipari termék, stb.

Ha az intencionalitás teoretizálása során az emberi elmére koncentrálnak, hajlamosak lehetünk egy olyan irányba mozdulni, amely szoros kapcsolatot tételez az intencionalitás és az értelem között, az értelmet pedig a fogalmisággal asszociálja. Először is megalapozottnak tűnik úgy vélni, hogy bizonyos mentális modalitások lényegéhez alapvetően és nélkülözhetetlenül hozzátartozik az, hogy valamilyen fogalmi tartalmakkal operáljanak. Ezen kategóriát egypár példával szemléltetném: ahhoz, hogy valamiről ítéletet formáljak, hogy valaminek az igazságát elfogadjam vagy tagadjam, hogy valamiben kételkedjem, vagy valaminek eltűnődjek a valószínűségén, hogy belássak egy értelmi összefüggést, hogy levonjak egy deduktív következtetést, hogy valamit úgy ismerjek fel, mint egy általános kategóriába tartozó individuális dolgot, minden esetben szükségszerűen valamilyen fogalmi, gondolati vagy propozicionális tartalmakkal kell operáljak. Mindez azonban nem implikálja azt a radikálisabb conceptualista álláspontot, amelynek értelmében az intencionalitás minden formájában és egyáltalában vett lehetőségében mindig igényli és feltételezi a fogalmi tartalmak jelenlétét és aktivitását.

Felmerül tehát a kérdés, hogy létezik-e nem fogalmi mentális tartalom. Fontos hangsúlyoznom, hogy ezt a kérdést az említett tartalom-tárgy distinkciójának fényében értelmezem, hiszen a tapasztalat tárgyai tipikusan nem fogalmi természetűek. Amikor a vízre gondolok, amelyet a gondolat során konceptualizálok, természetesen a víz maga nem egy fogalom, és természete nem konceptuális. (Míg a víz fogalma intencionalitással bír, a víz maga nem.¹) A kérdés tehát nem az, hogy léteznek-e nem fogalmi tárgyak (természetesen igen), hanem az, hogy léteznek-e nem fogalmi tartalmak.

Az említett megjegyzéshez még inkább hozzásegít két további pontosítás, amely a tartalom-tárgy viszonyát illeti. Először is, ahogyan én használom ezeket a fogalmakat, az aktus és tartalom minden esetben mentális, vagyis a tartalom konkrétan az elme „része”, a pszichológia internális eleme, míg a tárgyak általában (de persze nem feltétlenül) elmefüggetlenek. Másodszor a mentális aktusok tipikusan nem a tartalmakra, hanem a tárgyra irányulnak. Éppen ezért félrevezető, amikor az irodalomban a mentális állapotok egy osztályát propozicionális attitűdökként értelmezik, és hozzáteszik, hogy ezek az attitűdök propozíciókhoz való különböző viszonyulásmódok.² Ez a megfogalmazás azonban félrevezető, mert tipikus esetben a mentális állapotok nem a propozíciókra, hanem a külvilágra irányulnak, mégpedig az aktusaik és az aktusaik által hordozott tartalmaikon keresztül (azok révén, azok által, azoknak köszönhetően). Végül pedig az intencionális tartalom általában pre-reflektív, hiszen tipikusan az intencionált tárgyak képezik az elme elsődleges fókuszát.

A nem fogalmi-tartalom egyik lehetséges jelöltje pl. a képzettartam. Amikor „lelki szemem” előtt felidézek egy múltbeli eseményt, azáltal, hogy vizualizálok, nyilvánvaló, hogy az intencionalitásom tárgya az a múltbeli esemény, amely már nincs jelen, nem pedig a képzet maga, amely viszont jelen van, és konkrétan a mentális állapotom internális eleme. Ha azonban a képzetek nem fogalmak, miközben tárgyaiktól is elhatárolhatók, felfoghatók nem fogalmi tartalmakként.

Engedve tehát annak a lehetőségnek, hogy talán különböző típusú intencionális tartalmakat is elkülöníthetünk egymástól, felmerülhet a kérdés, hogy vajon az eddigiekben körvonalazott séma, pontosabban a *szubjektum-aktus-tartalom-tárgy* sémája minden lehetséges intencionális

¹ Vö. Walter Hopp: *Perception and knowledge. A phenomenological account*. New York 2011. 38.

² Vö. Colin McGinn: *The character of mind. An Introduction to the Philosophy of Mind*. New York 1996. 9.

módozat esetében érvénybe léphet-e, avagy vannak kivételes esetek, olyan intencionális állapotok, amelyek nem illeszkednek e keretbe. A kérdésben jelenleg nem szeretnék állást foglalni, hanem ennek az általánosabb problémának egy specifikusabb esetére összpontosítanék, mégpedig az észlelésre fókuszálva. Adva tehát az eddigi keretet, arra kérdezek rá, hogy vajon az észlelés intencionális struktúrája összhangban van-e az említett sémával.

Érzékelés és észlelés

Úgy gondolom, hogy az érzéki és észleleti tapasztalatok distinkciójával kapcsolatban legalább egy hármas képletben kell gondolkodnunk, amelynek kapcsán megkülönböztethetjük 1) az észlelésnek egy „magasabb rendű”, kognitív szintjét, 2) az észlelés alapvető formáját, végül pedig 3) a pusztá érzékelés szintjét. Ezeket a különbségeket, illetve az említett distinkciók megalapozását a következőkben pontosabban is kifejtem. A tisztázások érdekében jó kiindulópontot képez, ha először az észlelés általam elkülönített harmadik szintjének értelmezésével kezdem, majd innen, úgymond fentről lefelé haladok az alapvetőbb érzéki folyamatok irányába. (Nyilván a történetet egy fordított irányban is bemutathatnánk.)

Észlelés mint fogalmi tartalmakkal átítatott tapasztalat

A mindennapi életünk folyamán személyes észleleti tapasztalatainkba automatikusan beleivódnak, úgymond fentről lefelé hatást gyakorolnak hiteink, elvárásaink, tudásunk, előzetes tapasztalatainkból szerzett ismereteink stb. Az utcán sétálva nem pusztán hangokat hallok, nem pusztán színeket és formákat érzékelek, nem pusztán azonosítatlan illatoknak, szagoknak vagyok a tanúja, hiszen eleve házakat, intézményeket, járműveket látok, gépjárművek zaját hallom, vagy éppen friss péksütemények illatának válok tanújává. Minden érzékszervi tapasztalatomban beleivódnak vagy beleivódhatnak különböző, a tapasztalt dolgok mibenlétével kapcsolatos fogalmi azonosítások. A szubjektív perspektívában a dolgok felismerése nem utólagos, hanem azonnali. Tipikusan nem az történik ugyanis, hogy először adva van valami az érzékelésben, amelyet majd utólagosan, valamilyen időbeli eltolódást követően, illetve valamilyen tudatos kognitív következtetés folytán egy bizonyos fogalom alá rendelek. Jelenleg, mivel a tapasztalatnak pusztán a személyes szintjéről beszélek, eltekintek attól a kérdéstől, hogy személy alatti szinten agyam esetleg milyen „következtetéseket”, információfeldolgozásokat működtet ahhoz, hogy perceptuális rendszerem normálisan működhessen. A lényeg, hogy szubjektíven csak különös esetekben tapasztalatok egyfajta eltolódást valamilyen, először azonosítatlan érzéki „adatok”, illetve az őket utólagosan fogalmilag is átítatott rekogníciós aktusok között. Az észlelés azon szintje, amely az észlelt dolgoknak a fogalmak hatására történő automatikus felismerését jelenti, az észlelés legszofisztikáltabb formáját képezi. Egy olyan összetett képességről beszélünk, amely egyaránt és nélkülözhetetlenül igényli az érzékelés alapvető jelenlétét, illetve a rájátszott kognitív szintet. Az észlelést ebben a formában azon képességként értem, amely az érzékelték automatikus kategorizációjával, értelmezésével jár. Egy házat házként, egy labdát labdaként, egy fenyőfát fenyőfaként látni konkrét példákat képez az észlelés ezen formájára. A percepció ilyen tekintetben persze

minden érzéki modalitással kapcsolatban előfordulhat, hiszen bármit, amit érzékelünk, elvben egyúttal fogalmilag is behatárolhatunk, azonosíthatunk.

Elismerem, hogy az észlelésről beszélhetünk úgy, mint amely a felismerés, értelmezés, fogalmiság révén átítatott érzékelés, de rákérdezhetünk arra, hogy ebben rejlik-e az észlelés lényege, avagy ez a szint tulajdonképpen csak az észlelés egy szofisztikált formája. Úgy vélem, hogy inkább az utóbbi választás volna a megfelelőbb. Ha kizárólag egy kettős képletben gondolkodunk, amelynek mentén a puszta érzékelést elkülönítjük a fogalmi lencséken keresztül megvalósuló észleléstől, arra a kijelentésre kényszerülünk, hogy az észlelés definíció szerint lehetetlen fogalmi tartalmak mozgósítása és hatása nélkül. Ésszerűbbnek látom azonban azt a megközelítést, amely az észlelés lényegét és az érzékeléstől való különbségét nem a fogalmi tartalmak jelenlétére hivatkozva teszi meg. A következőkben tehát ezt a megközelítést fogom különböző lépésekben bemutatni és megvédeni.

Az észlelés alapvető formája

Melyek tehát az észlelés ismertetőjegyei, ha nem a fogalmi tartalmak jelenlétében vagy hatásában találunk rá a válaszra? A következőkben az észlelés sajátos jegyeiről szólnék, anélkül, hogy belebonyolodnék a kérdésbe, hogy melyek az észlelés egyenként szükségszerű és közösen elégséges kritériumai.

A percepció tapasztalatának egyik kitüntetett karaktere a világra való olyan nyitottság, amelynek során az észlelt dolgok (a szó tág értelmében) elmfüggetlenként, publikusként mutatkoznak meg (mint amelyek nem függenek, nem dependensek a megfigyelő jelenlététől, és több szubjektum számára is hozzáférhetők). Fenomenológiai vonatkozásban még egy teljes hallucinációban is úgy tűnik, hogy elmfüggetlen dolgoknak vagyok a tanúja. Az észlelés karakterének fontos aspektusa a háromdimenziós térbeliség és távolságészlelés. Egy olyan térről beszélünk, amelyben mozoghatunk és tárgyakat manipulálhatunk. Az észlelés megvalósulásában tehát kiemelkedő szerep jut a testmozgásnak, hiszen a dolgokhoz csak ezáltal férhetünk hozzá különböző perspektívákból. Az észlelés tapasztalatában tehát, ellentétben a puszta érzékiséggel (pl. egy fájdalom érzettel), különbség van az észlelés modalitása vagy aktusa és az észlelés tárgya között.³

Az észlelés következő kiemelkedő karaktere a mentális élet egy olyan integrációs teljesítményére vonatkozik, amelynek pl. a gestaltpszichológia igen sok figyelmet szentelt. Ez a teljesítmény tulajdonképpen az egészlátásra és a dolgoknak mint egységeknek a diszkriminációjára vonatkozik. Az észlelés szóban forgó jellegzetessége abban rejlik, hogy különböző, az érzékek számára hozzáférhető minőségeket eleve az egész dolgok függvényében, azok aspektusaiként ragadja meg. Másképp kifejezve, az észlelés tapasztalatában bizonyos érzékileg adott minőségek összetartoznak, különböző egységekbe tagolódnak. Az észlelésre való tekintettel először a dolgok a szembetűnőek és elsődlegesek, amelyből kiindulva a szelektív figyelem aztán a dolgok különböző aspektusaira reflektálhat, kiemelve, ráfókuszálva erre vagy arra a tulajdonságra (pl. színre, textúrára, alakra stb.). Ezzel szorosan összefügg az észlelésnek azon karaktere, hogy egymástól és a környezettől többé-kevésbé pontosan elhatárolt objektumokat, entitásokat képes megragadni, diszkriminálni.⁴

³ Vö. A. D. Smith: *The problem of perception*. Cambridge (Massachusetts); London (England) 2002. 133–165; David Kelley: *The Evidence of the senses. A realist theory of perception*. Louisiana State University Press 1986.

E két, összefüggő képességet egy példán keresztül szeretném illusztrálni. Képzeld el a szituációt, amelyben egy erdő szélét bámuljuk, és nem vesszük észre, hogy egy katona is ott lapul a fűben. Tegyük hozzá, hogy a szóban forgó diszkrimináció hiánya nem abból fakad, hogy a katona kívül esik a látóterünkön, vagy mert figyelmetlenek vagyunk, hanem azért, mert a katona, ruházatának köszönhetően nagyon jól álcázza magát, és „beleolvad” a környezetébe. Tétélezzük fel továbbá, hogy egy adott pillanatban egy olyan mozdulatot tesz, amelynek következtében tüstént kirajzolódik előttünk. Azt hiszem, hogy a példában szereplő észleleti változás érthetővé teszi az egészlítés jelenségét. A szóban forgó szituációban bizonyos minőségeket csak utólagosan, az észleletben történő változást követően érzékeltünk úgy, mint amelyek egy új egységhez, jelen esetben a katonához tartoztak. Ezzel egy időben azonban, az egység, jelen esetben a katona kirajzolódása magával ragadta azt is, hogy egyéb dolgoktól és a környezetétől elkülönülteként bukkanjon fel.

Az észlelés szóban forgó képességének fontos jellegzetességeit képezik a különböző alak-, szín-, nagyságkonstanciák. Ha pl. valaki távolodik tőlem, ez nem jelenti azt, hogy ennek okán méretét kisebbnek fogom látni. Ha egy kerek érmét kissé megdőltve észlelek, akkor továbbra is kereknek és megdőltnek fogom észlelni, nem pedig elliptikusnak. Továbbá egy tárgy színét állandónak észlelhetem akkor is, ha különböző fényviszonyokban tapasztalom. Az említett konstanciák egyfajta rendet, koherenciát teremtenek a világ leképezése során. Nyilván nem feledkezhetünk meg az észlelés azon integratív szerepéről sem, amely az időiséggel kapcsolatos. Egy dolgot állandónak, önazonosnak tapasztalhatok akkor is, ha mozgásának következtében megjelenése nagymértékű változásokon megy keresztül. Továbbá, beszélhetünk az észlelésben történő szenzoros modalitások összhangjáról is. (Ugyanazt a tárgyat, amelyet látok, megérinthetem, hallhatom, utánanyúlhatok stb., és az eltérő tapasztalati modalitások során a tudatom tárgya ugyanaz az egységes dolog marad.)

Az észlelés jellemzését persze tovább folytathatnánk, de az említett tömör leírás, azt hiszem, elégséges a szóban forgó jelenség alapvető megragadásához. A tanulmány következő részében majd megvédem azt az álláspontot, miszerint az észlelésnek az itt jellemzett karaktere alapvetően nem a fogalmi tartalmak mozgósításának köszönhető.

Most már továbbléphetünk, és rákérdezhetünk arra, miként értelmezzük a pusztá érzékelés szintjét. (Pusztá érzékelés alatt az észleléstől mentes érzéki szintet értem.)

A pusztá érzéki szint

Az érzékelés természettudományos értelemben az a képesség, amelynek révén az idegrendszer a szervezet különböző típusú érzéki kapuit, receptorait ért, a saját testből és a külvilágból érkező belső és külső ingereket – kémiai molekulákat, hanghullámokat, fényhullámokat stb. – detektálja és feldolgozza. Ez a leírás azonban nem árulkodik a szenzori tudat fenomenológiájáról. Egy olyan érzéki tudatnak a megragadása, amely teljes mértékben nélkülözi az észlelést, azért problémás, mert az észlelésünknek a tapasztalatban betöltött hatását nem tudjuk egyszerűen „kikapcsolni”, hogy anélkül vessünk egy új pillantást a világra. A feladat megkövetelné, hogy tapasztalatainkat elgondoljuk az észlelés szerveződése, integratív műveletei és értelmező teljesítménye nélkül.

Mivel az észlelés tulajdonképpen az érzékelésnek egy sajátosabb, komplexebb formája, ezért elvben minden észlelési modalitásnak beszélhetnénk egy pusztá érzéki formában megvalósuló lehetőségéről. Másképp kifejezve, ha pl. a látásról van szó, akkor a látásnak beszélhetnénk egy pusztá érzéki, illetve egy összetettebb észleleti formájáról és így tovább minden más modalitás esetében.

Mint láttuk, az észlelési szint jelenlétének egyik lehetséges ismertető jegye talán abban rejlik, ha jelen van a tapasztalati modalitás és a tőle függetlenként megragadott tárgy kettőssége. Mivel e kritérium alapján pl. a fájdalom esetében nem világos, mi lehetne az aktus–tárgy distinkciója, ezért nem világos, hogy bizonyos testi érzetek esetében hogyan tehetnénk különbséget az érzéki és észleleti szint között. E problémák végett a továbbiakban olyan modalitásokra koncentrálok, ahol az érzéki és észleleti szint – mind fogalmi, mind empirikus szinten – világosabban szétválasztható.

Először az érzéki tudat pusztán fogalmi meghatározásával kezdeném, amelyet követően rákérdezek arra, hogy az így megragadott jelenségre vajon szolgálnak-e aktuális példák, avagy kizárólag egy teoretikus absztrakcióról, netán csak metafizikai lehetőségről beszélünk.

A személyes tapasztalat szintjén a pusztán érzékelés különböző tulajdonságoknak, minőségeknek, pl. pirosságnak, keménységnek, melegségnek, édességnek a tudata. Fogalmilag tekintve az érzéki szint kompatibilis sokféle minőségnek egy gazdag érzéki mezőben egyszerre felbukkanó vagy megmutató tapasztalatával, de az érzéki szinten ezek az attribútumok nem szerveződhetnek úgy, mint amelyek meghatározott objektumok aspektusait alkotják, hiszen az utóbbi teljesítmény már az észlelet szintjén mozog. Az érzéki mező tehát (mindaz az érzéki minőség, amelynek tanúi lehetünk) magával hordozhat alapvető diszkriminációkat, hiszen az említett tulajdonságok közti különbségekre érzékenyek lehetünk. Nyilván az érzékiség legegyszerűbb, legalapvetőbb és izolációban tekintett formáját képezné egyetlen attribútumnak, minőségnek egyetlen modalitásban való megragadása.

Habár az így meghatározott érzéki tudat az észleléssel eleve rendelkező alanyok számára valami idegen dologként hangzik, talán úgy vélhetnénk, hogy a szelektív figyelem gyakorlása révén mégis könnyen demonstrálhatjuk. E gondolatmenet értelmében az érzékelés elemi tapasztalatához elégséges eljutni pusztán azáltal, hogy egy összetett dolognak egyetlen aspektusára figyelünk. Ez az ötlet azonban félrevezető, hiszen amikor egy összetett dolog észlelése során egyetlen tulajdonságára próbálunk összpontosítani, az „izolált” tulajdonságot még mindig a szóban forgó dolog tulajdonságaként, részeként tapasztaljuk. Ha a bögrémet bámulom, és a szelektív figyelmem révén kizárólag a színére, a feketeségre próbálok összpontosítani, e művelet révén a szint továbbra is a bögre színéként fogom tapasztalni. Ha tehát eltekintünk a vitatott testi (interoceptív) érzetektől, nem könnyű aktuális példával demonstrálni a pusztán érzéki szint jelenlétét. Mindenféle észlelési hatástól mentes érzékelésnek talán csak abnormalis vagy atipikus esetekben lehetünk tanúi. Azt hiszem, a pusztán érzéki tudat tényleges jelenlétére a patológiás vagy abnormalis esetek képezik a legjobb (még ha nem is tökéletes) példákat. Bizonyos személyek, akik hosszú évekig nem látnak, de sikeres műtétek révén visszanyerik vizuális képességüket, olyan élményekről számolnak be, amelyek ha nem is azonosak, de mindenképp hasonlóak az észleleti szinttől mentes érzékelés lényegéhez. Ezek a személyek küszködnek az arcok felismerésével, a dolgok távolságának bemérésével, a tárgyak egymástól való elválasztásával stb.

Észlelés és fogalmi tartalom

Számomra ésszerűnek tűnik feltételezni, hogy még ha bizonyos tapasztalatok nélkülöznek is a fogalmi lencséken keresztül történő kognitív szintet – pl. egy almafának *mint almafának* a felismerő észlelését –, még mindig beszélhetnénk az észlelés lehetőségéről és jelenlétéről. A példánknál maradva: miért ne tudna egy szubjektum egy almafát úgy észlelni, mint amely független tőle, mint amelyet körbejárhat, és több perspektívából megfigyelhet, mint amely tapasztalatának tárgya, mint

amely kiemelkedik a környezetéből, és elhatárolódik a körülötte lévő dolgoktól, még akkor is, ha nem rendelkezik az almafának vagy egyáltalán a fának a fogalmával?

Ha a fogalmak jelenléte szükséges lenne az észleléshez, akkor soha nem lehetne senki olyan helyzetben, amelynek során valaminek az észlelését követően még mindig kérdéses lenne számára az észlelt dolog mibenléte, értelme. Márpedig ilyen helyzetre számos példát felhozhatunk.

Sokféle irányból felgyülemelő érvek erősíthetik meg a kételyünk azon nézetekkel szemben, amelyek, úgy tűnik, túlintellektualizálják az észlelés természetét. Ezek közül három témakört említenék meg. Először is, míg bizonyos állatoknak könnyedén tulajdonítunk perceptuális képességeket, jóval bizonytalanabbak vagyunk abban a kérdésben, hogy birtokában vannak-e fogalmaknak vagy sem. Másodszor, ha a fogalmakkal történő operációkat esszenciálisnak tartjuk az észlelésben, a gyerekek fogalomelsajátításának kérdésében a konceptualizmus intuitívellenes következményekhez vezethet. Hacsak nem hiszünk valamilyen, a fogalmak eredetével kapcsolatos innatizmusban, a kognitív fejlődés szakaszaiban ésszerűbbnek tűnik az észlelést a fogalmak elsajátításának előzményeként és alapjaként tekinteni. Ez a különbség azonban nehezen fér össze azzal a nézettel, miszerint az észlelés lényegileg fogalmi lencséken keresztül történik, hiszen be kell számolnunk azon eredeti tapasztalatokról is, amelyekben bizonyos dolgokat először észlelünk. Harmadszor, érvelhetünk azon gondolat mellett, miszerint bizonyos patológiás esetek empirikusan is alátámasztják az észlelés és fogalmi felismerés alapvető distinkcióját. A vizuális agnóziában (pontosabban az asszociatív agnóziában) szenvedő alanyok ebben a kontextusban azért releváns példák, mivel úgy tűnik, érzéki és perceptuális rendszerük rendben van (egy koherens és rendezett külvilágot tapasztalnak, nem pedig valamilyen érzéki zűrzavart), miközben képtelenek bizonyos tárgyak azonosítására. Ezen alanyok számára a tárgyak olyan módon vannak reprezentálva, hogy eközben értelmüket veszítették.⁴

Érezhető, hogy a konceptualista álláspont csakis egy olyan formában lehet védhetőbb és erősebb, amelynek alapján egy fogalom birtoklásának és alkalmazásának nincsenek túl magas követelményei. A kérdés végső soron azon múlik, hogy miként definiáljuk a fogalmakat, és mit érthetnénk alapvetőbb fogalmak alatt.

Ahogy én a terminust használom, a „fogalom” feltételez valamilyen klasszifikációs képességet, dolgoknak kategóriákba történő sorolását, valamilyen rekogníciót. Az észlelésben pedig egy fogalmi tartalom abban az esetben aktivizálódik, amikor egy adott dolog észlelését kiegészíti (vagy követi) a dolognak mint valamilyen fogalom alá tartozó példánynak a felismerése. A fogalmi tartalom pedig lényege szerint olyasmi kell legyen, mint amely leválhat arról, ami itt és most számomra érzékileg adott. Másképp kifejezve és ennek alapján egy fogalmi tartalom olyan tartalom, amely része lehet egy mentális állapotnak, amely e tartalom révén úgy is irányulhat intencionálisan egy tárgyra, ha a tárgy érzékileg nincs jelen.

Ha azonban úgy gondoljuk, hogy a pusztá diszkrimináció elégséges egy fogalmi tartalom jelenlétéhez, az egész vita az észlelés fogalmi és nem fogalmi természetével kapcsolatban eleve eldöntött lenne, hiszen senki sem tagadná, hogy a diszkrimináció nyilvánvalóan jelen van az észlelésben. Ha azonban (véleményem szerint helyesen) a fogalom értelme túlmutat a diszkrimináción a klasszifikációs érzékenység és felismerés irányába, akkor a konceptualizmus képviselője a következő problémába ütközik: az észlelet diszkriminatív képességei jóval túlhaladják a felismerőképességet. Az észlelésben pl. rengeteg olyan színárnyalatot vagyok képes diszkriminálni, amelyet utólag nem tudnék felismerni.

⁴ Vö. Martha J. Farah: *Visual Agnosia. A Bradford Book*. Cambridge (Massachusetts); London (England) 2004. 4.

Felfegyverkezve az eddigi gondolatmenettel, most már világosabban is kifejezhetem azon tézist, miszerint az észlelés egyáltalában vett lehetőségéhez nem szükséges fogalmi tartalmak mozgósítása. Más szóval, a tézis értelmében az észlelésnek mindaz a diszkriminatív és integratív teljesítménye, amelyről szó esett az eddigiekben, és amely az észlelést egyáltalán észleléssé teszi, és megkülönbözteti a pusztá érzékiségtől, nem a fogalmiságnak köszönhető.

Ez nem akadályozza annak, hogy az észlelésről úgy beszéljünk, mint fogalmilag átítatott érzéki tapasztalatról, ha hozzátesszük, hogy ez a szint pusztán az észlelés szofisztikáltabb formája, de nem az észlelés lényegi, esszenciális magja.

Az észlelés tartalma

Ha az intencionalitás általános elméletében a szubjektum-aktus-tartalom-tárgy strukturából indulunk ki, hogyan festene egy ilyen struktúra az észlelésre való tekintettel? A diskurzusunk az észlelés tartalmi oldalára fókuszál, hiszen a következőkben pontosított okok miatt az észlelés ezen aspektusa tűnik a legproblematisabbnak. Alapvetően öt megfontolást sorakoztatok fel, amelyek miatt az észlelés tartalmi oldalának kérdése nehéz feladatnak bizonyul. Ezen okok kimutatása azért fontos, mert hozzájárul a tanulmány központi kérdésének világosabb értelmezéséhez. Fontos, hogy a központi kérdést specifikusan e kontextus fényében és az eddigi fogalomhasználattal összhangban értelmezzük, hiszen ugyanazokat a terminusokat, mint pl. *tartalom*, különböző szerzők gyakran különbözőképpen használják.

Egy olyan nézet fényében, amely az észlelés tartalmát kizárólag fogalmi tartalomként határozza meg, nyilvánvaló, hogy az észleleti tartalom mibenléte és karaktere nem egy olyan probléma, amely túlmutatna a fogalmi tartalom általánosabb meghatározásának problémáján. Számunkra azonban ez nem egy járható út annál az oknál fogva, hogy kijelentettük: a fogalmi tartalom nem képezheti az észlelés lényegi, konstitutív elemét, pusztán annak egy formáját, amennyiben az észlelést felismerő észlelésként definiáljuk. A mi kérdésünk tehát úgy szólna, hogy amennyiben eltekintünk az észlelés ezen formájától, beszélhetünk-e valamilyen más tartalomról, amely viszont nem merül ki pusztán a tárgyban vagy az aktus pre-reflektív önadottságában.

Másodszor, az észlelés tartalmának problémája nyilván egy olyan nézetben is másként tevődik fel, amely a tartalmat nem különíti el a tárgytól. Ha pl. valaki a tartalom értelme alá von mindent, ami a tapasztalatban egyáltalán a szubjektum számára adódik, akkor világos, hogy az észlelésnek tüstént lesz tartalma, hiszen van tárgya. Számunkra azonban ez félrevezető lenne, hiszen a koherencia megköveteli, hogy ragaszkodnunk kell a tartalom-tárgy distinkciójához. A saját fogalomhasználatom alapján pl. egy almafa észlelésében az almafa maga a tapasztalat tárgya, nem pedig tartalma. Az észlelés tartalmának kérdése szerintem akkor válik érdekesebbé, ha a tartalom specifikusabb, szűkebb fogalmával operálunk, és ha elkülönítjük a tárgytól és az aktus-karaktertől.

Egy harmadik ok a következő problémából adódik. Az irodalomban folyamatosan találkozunk azokkal a gondolkodókkal, akik úgy vélik, hogy az észlelés tulajdonképpen nem fogalmi tartalmakkal operál. Az észlelés fogalmi tartalmának elutasításából vagy az attól való eltekintéséből azonban nem következik automatikusan az a további állítás, miszerint az észlelés nem fogalmi tartalommal bír. Logikailag ugyanis nyitva áll annak a lehetősége is, hogy az észlelés esetében csak aktus-tárgy distinkcióról beszélhetünk.

A negyedik probléma, amely az észlelés esetében megnehezíti a tartalom-tárgy elhatárolást, az ún. transzparenciatézishez kapcsolható. Ha az egyes szám első személyes perspektívában az észlelés tapasztalatát vizsgáljuk, és úgymond a reflexiót befelé fordítva nem az észlelés tárgyairól, hanem az észlelés tapasztalatáról szeretnénk valamilyen leírást adni, akkor nem világos, hogy egy ilyen művelet révén hogyan tudnánk megragadni valamit, amely nem a tárgyról szól. Ha valaki kérésére beszámolnék arról, hogy a látásban minek vagyok tanúja, először is felsorolnám azokat a számomra megmutató dolgokat, tulajdonságokat, eseményeket, amelyek a jelenlegi fogalomhasználatunk alapján a külvilág jelenségeire, tárgyaira vonatkoznak. (Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a tapasztalatot a közvetlen realizmus fényében értelmezzük, amelynek folytán tapasztalatom tárgyai közvetlenül a dolgok maguk, és nem a róluk formált konstrukciók.) Ha ezt követően azzal a kéréssel szembesülök, hogy tekintsek el a tárgytól, és meséljem el, mi másnak vagyok tudatában, azzal válaszolhatnék, hogy tudatában vagyok annak is, hogy épp egy vizuális tapasztalatot élek át, és nem, mondjuk, egy olfaktorikus élményt. Még a reflexió előtt is egy pre-reflektív tudatosságom volt a vizualitás módozatáról. Nem egyértelmű azonban, hogy az aktus-tárgy strukturáján kívül mi másnak vagyok a tudatában, amennyiben eltekintek mindattól a kognitív felismeréstől, amelyet a dolgok mibenlétével kapcsolatban aktivizálok.

Végül pedig az észlelés tartalmának problematikussága abból is kiéleződik, ha az észlelést összehasonlítjuk azokkal az egyéb mentális folyamatokkal, amelyek esetében az aktus-tartalom-tárgy különbsége sokkal evidensebb. Ha pl. egy tárgyról, amelyet észleltem, valamilyen ítéletet formálok magamban, az utóbbi mentális epizódra vonatkozóan elkülöníthetem az aktust, amely ebben az esetben egy ítélet, az aktus tartalmát, amely egy fogalmi-gondolati tartalom, és az aktus tárgyát, amely egy tőlem függetlenül létező objektum. A tartalom és tárgy distinkciója ebben az esetben azért világos, mert a gondolatom jelen lehet a tárgy hiányában is, egy más időben és térben, sőt még akkor is, ha a tárgy megszűnik létezni. Számos mentális modalitás esetében tehát a tárgy és tartalom különbsége azért egyértelmű, mert a tartalom „leválhat” a tárgytól, és teljesen függetlenedhet tőle. Az észlelésben azonban nem beszélhetünk semilyen tartalomról, amely leválasztható lenne a tárgy aktuális tapasztalatáról, hiszen a tárgy hiánya ellehetleníti az észlelést. Természetesen a tartalom fogalma önmagában nem igényli, hogy az említett értelemben minden lehetséges formájában ontológiailag leválhasson és függetlenedhessen a tárgy jelenlététől. Mindezek következtében tehát érthető, hogy az észleleti tartalom, amennyiben létezik, szükségszerűen olyan természettel kell bírjon, amely leválaszthatatlanul összefonódik az intencionált tárgynak a tapasztalatban megmutató jelenlétével. Ha elveszed előlem gondolatot tárgyát, ezzel nem vetted el és szüntetted meg gondolatot tartalmát, de vedd el előlem észlelésem tárgyát és ezzel észlelésem tartalmát is megszüntetted.

Az észlelésben tehát, habár a tapasztalat tartalmának értelme tulajdonképpen leválaszthatatlan a tárgy jelenlététől, lényege nem pusztán a tárgyban magában rejlik, hanem a tárgynak egy bizonyos módon való adódásában, amelyet egy sor tényező határoz meg. Testi pozícióm, alkatom, érzékszerveim jellegzetessége, figyelmi állapotom stb. rányomja a bélyegét arra, hogy egy tárgy *milyen módon* jelenik meg számomra. Ugyanazt a tárgyat másként látnám, ha érzékszerveimnek más jellegzetességei lennének, ha több vagy kevesebb információt tudnék befogadni belőle, ha testem kisebb vagy nagyobb lenne, ha a tárgytól távolabb vagy közelebb lennék, ha a tárgy más megvilágításban tűnne fel, stb.⁵ Talán ez az egyik módja annak, hogy valamilyen formában a tapasztalat tartalmának értelmét

⁵ Vö. William Fish: *Perception, hallucination and illusion*. New York 2009. 75.

megkülönböztessük a tárgy értelmétől. Ha csak kijelentem, hogy x tárgyat észlelem, ezzel semmit nem árulok el arról, hogy a tárgy az előbbi szempontok alapján hogyan mutatkozik meg számomra. A tapasztalat tartalma azonban ebben a formában nem valamilyen internális, mentális elem, amely leválasztható a tárgytól, hanem a tárgy maga abban a formában tekintve, ahogyan az számomra sajátosan megjelenik az egyes szám első személyes perspektívából.

Az észlelés tudatos karakterének fenomenológiájára figyelve azonban kiderül, hogy beszélhetünk egyéb, bizonyos nem fogalmi tartalmakról is, amelyek értelme nem merülhet ki pusztán az észlelt dolgokban vagy az észlelt dolgok megjelenési formáinak lehetséges variációiban. Ebben a pontban két kitüntetett, a husserli fenomenológiában ismeretes jelenséget emelnék ki.

Először is a körülöttünk lévő fizikai dolgok észlelésének karakteréhez tartozik, hogy a dolgok sohasem mutatkozhatnak meg a maguk teljességében, hiszen szükségszerűen csak bizonyos oldalaik láthatók. Ha egy széket nézek, a saját megfigyelői pozícióból kifolyólag és a szó szigorú értelmében véve csak a szék bizonyos részeit, bizonyos profilját láthatom, amely viszont mégsem akadályozza annak, hogy a tárgyat magát intencionáljam, és nem pusztán valamilyen vázlatát. Másként fogalmazva, egy fizikai objektum tapasztalata során az észlelés túlmutat azon, ami konkrétan érzékileg adott. Ahhoz azonban, hogy egy tárgyészlelés egyáltalán tárgyészlelés lehessen, szükség van az ún. horizontális intencionalitásra, amely a tárgy érzékileg nem adott oldalaira irányul.⁶

Hasonló jelenség figyelhető meg a tárgyak időbeli tudatával kapcsolatban is. Amikor egy tárgyat a jelenben észlelek, tudatom intencionalitása nem korlátozódik pusztán arra, amit most, ebben a pontban észlelek. Jelentudatom ugyanis kiterjedt abban az értelemben, hogy egyrészt magába foglalja a tárgy előzetes, épp elmúlt tapasztalatát (retenciót), másrészt a tárgyutadat következő időszelétével kapcsolatos elvárást (protenciót) is. Kétféle, egyrészt a múlt, másrészt a jövő felé irányuló olyan tudati intencionalitás jelenlétéről van szó, amely lényege szerint arra irányul, ami nincs jelen (épp már elmúlt, épp várható).⁷

Az észlelés említett aspektusai arra hívják fel a figyelmet, hogy a percepció tapasztalata magába foglalhat olyan specifikusabb aktusokat és nem-fogalmi tartalmakat, amelyek lehetővé teszik és hozzájárulnak a tárgyak észleléséhez, azáltal, hogy megcélozzák a tárgyak konkrétan, érzékileg nem jelen lévő – épp elmúlt, épp várható, konkrétan nem adott – aspektusait.

The Content of Perception

Keywords: perception, consciousness, intentionality, content, concept

This study deals with the intentionality of perception with a primary focus on the content of experience. My question is: as long as we think about the general character of conscious intentionality as fundamentally a “*subject–psychological mode–content–object*” structure, how can we apply this scheme to the nature of perception? Firstly, I will clarify how I intend to use the concept of perception, and I will briefly elaborate on the meaning of the mentioned intentional structure, generally construed. After this brief introduction, I will try to make a fundamental distinction between sensation and perception defending the thesis that conceptual contents are not essential to perception as such. Following this, I will pursue the question of what we mean by the content of perception in light of the content-object distinction given that we have put aside conceptual content. In the end, with the help of a couple of examples, I will try to make sense of what nonconceptual content is.

⁶ Vö. Shaun Gallagher–Dan Zahavi: *Fenomenológiai elme. Bevezetés az elmefilozófiába és a kognitív tudományba*. Bp. 2008. 94–95.

⁷ Vö. uo. 73–78.